

О.П.Моця*

ЗРАДА Й ДОНОС У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ І.МАЗЕПИ

Тема діяльності Івана Мазепи і його перехід із московського на шведський бік, а також реакція на це Петра I привертає до себе увагу і нині – через 325 років від початку гетьманування цієї непересічної особи. Залучення нових джерел, їх оцінка у загальноісторичному плані дозволяє доповнити наявну інформацію з непростой проблеми.

У 2012 р. виповнилося 325 років від початку гетьманування в Україні І.Мазепи. Сталося це 1687 р., тобто через 30 років після смерті Б.Хмельницького. Через два десятиліття все скінчиться його персональною трагедією та остаточним входженням більшої частини сучасної країни до складу Російської імперії. Сам цей процес виявився досить болісним, а постать гетьмана цікавить істориків та митців ще з XVII ст. Як справедливо зазначає в одній зі своїх праць В.Смолій,

«в історії України важко знайти особу, навколо якої вже стільки років точилися би такі гострі суперечки, схрещувалися різні, часто полярні думки. Захоплення, різке несприйняття, замовчування – такий, щонайменше, діапазон суджень дослідників про великого гетьмана. Справді, ряд обставин зумовив, м'яко кажучи, неоднозначність існуючих оцінок і характеристик. Що спонукало Івана Мазепу виступити проти Росії? Яке його місце серед українських гетьманів та генераторів ідеї незалежності України? Чому улюбленець Петра I, на кого сипалися царські щедроті, став його заклятим ворогом і підданий анафемі? Це лише незначне коло питань, що вимагають відповіді – правдивої, об'єктивної, зваженої, побудованої на фактах, а не на домислах та емоціях»¹.

Ще на початку минулого, двадцятого, століття робилися серйозні спроби охарактеризувати цю історичну постать. Як відзначав Г.Хоткевич:

«Може, і не весь він чистий, як Христос, може, і не один гріх є на його душі, але все ж його ім'я серед борців, а не серед тих, хто “за шмат гнилої ковбаси” продавав і рідний край, і народ, і його будучність, і свободу, а гетьмана Мазепу узивав зрадником і анахему йому в церкві возглашав»².

Розвивав критичну думку і М.Грушевський, аналізуючи часи переходу гетьмана від російського на той час ще царя, а не імператора, на бік його шведсько-го супротивника:

* Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

¹ Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С.385.

² Хоткевич Г. Іван Мазепа // Гетьмани України. – К., 1991. – С.109.

«Але і цей, пізній і вимушений обставинами, перелом хтосна чи врятував би репутацію Мазепи в українській спільності; занадто він уже встиг себе скомпрометувати в її очах своєю політичною безхарактерністю, своєю податливістю на всі забаганки московської політики. Трагічну фігуру зробило з нього насамперед само московське правительство, зібравши на його голову всі гріхи українського миру, проклявши його страшними клятвами як нечуваного злочинця, другого Юду, ворога християнства і православля заразом – типового представника української “измены”, якою, мовляв неустанно компроментували себе українці, так що московське правительство вважало себе надалі свobodним від усіх обіцянок і зобов’язань, які прийняло на себе перед Україною і не хотіло б більше рахуватися ні з якими правами і «древніми обичаями» українськими»³.

Це – у вітчизняній історіографії. А в російській ще з часів проголошення гетьманові-«зрадникові» анафеми й аж до сьогодення превалює майже однастайна думка, котра була задекларована під час відзначення 300-літнього ювілею Полтавської битви:

«Нині возведений у ранг героя України, тому що, на протигагу загальному прагненню українців у XVIII–XIX ст. до зближення з Росією, він в останній рік життя закликав козаків до походу на Москву разом зі шведами й очолив “антимосковську революцію”. Амбіційність була його характерною рисою. Пильно стежачи за кон’юнктурою й пристрасно бажаючи пробитися нагору, він сім разів змінював господарів... Важко сприйняти доводи, котрі могли б виправдати мазепинську зраду»⁴.

Начебто шанований російський колега і не знає, що для тогочасних подій європейського масштабу одним із проявів зовнішньої політики правителів невеликих держав, до котрих належала й тогочасна Україна, була почергова зміна своїх сюзеренів, а іноді – і прийняття одночасно двох (чи навіть трьох) протекцій задля збереження власної державності⁵. Але в даному випадку російський погляд на конкретну проблему знаходить пояснення у тривалій науковій політиці стосовно багатьох історичних явищ: «Державницька школа». Те, що вигідно державі (не має значення, якій конкретно), повинно бути визнано корисним для усіх її підданих (громадян). Власне, у закріпленні цієї тези в історичній пам’яті росіян і складалася до недавнього часу основна – пропагандистська – функція вітчизняної історії⁶. Та, як бачимо в даному випадку, старі традиції швидко не зникають. Із цього приводу згадаймо хоча б умови Андрусівського договору (перемир’я) 1667 р. між Росією та Польщею, коли українська територія була

³ Грушевський М. На українські теми: «Мазепинство» і «Богданівство» // Київська старовина. – 1995. – №6. – С.3.

⁴ Артамонов В. Горький путь предательства // Родина. – 2009. – №7. – С.17–18.

⁵ Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.352.

⁶ Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). – Москва, 2001. – С.211.

розподілена між ними по Дніпру, а умови Переяславської ради 1654 р. було проігноровано російською стороною (у цьому випадку спрацювала «політична доцільність»).

Детально розглядати весь спектр проблеми переходу одного з найбільш близьких цареві українських діячів від нього до його супротивників – справа марудна і безперспективна: це вже багато разів робили представники як старої, так і нової вітчизняної науки у часи існування Російської імперії, Радянського Союзу, сучасних незалежних держав. Тому в даному випадку нас цікавить лише один аспект: наскільки випадок конкретної гетьманської зради був унікальним фактом в європейській історії, що його «переживують» (перепрошуємо за неакадемічний вислів) вже трохи більше трьох століть?

І взагалі, що ж таке «зрада»? Визначення цього поняття в енциклопедичному словнику Ф.Брокгауза та І.Єфрона таке:

«Зрада становить державний злочин, спрямований супроти зовнішньої безпеки й цілісності держави. Винуватцем цього злочину може бути як підданий даної держави, проти якої спрямовано злочинну діяльність, так і іноземний підданий, котрий проживає в державі; у деяких випадках можлива зрада й проти іноземної держави, наприклад союзної чи тієї, що перебуває в договірних взаємовідносинах»⁷.

А за В.Далем: «Зрада – невірність, відступництво, підступний перехід, приєднання до супротивника»⁸. Нагадаємо, що всі українські гетьмани плекали надію відновити конфедеративні відносини між власними державними структурами і московсько-петербурзькими.

Тож почнімо з розгляду аналогічних дій, котрі проводили в цьому руслі як сам І.Мазепа, так і його знаменитий попередник Б.Хмельницький, коли свого часу дізналися про дійсні плани царського уряду у відношенні до України:

«Мазепина кон'юнктура таким чином тільки нав'язувала наново нитки політики великого гетьмана. Богданів союз зі Швецією зостався нереалізованим у своїй часі, бо напад Данії змусив Швецію залишити свої агресивні пляни проти Польщі і замиритися з нею, а спільна боротьба з Польщею була, власне, першою підставою проєктованого шведсько-українського союзу (уже в дальшому пляні він звертався також проти Москви). Коли Карло XII, розгромивши Польщу, звернув свою зброю проти Москви [...] заклики до українців, аби скористатися з цієї нагоди, зв'язавшись зі шведами, скинути з себе московську зверхність – це був немов поклик до продовження політики Хмельницького, до діла й традицій славного освободителя від іга лядського»⁹.

Тож і Б.Хмельницький був зрадником?! Але при цьому слід пам'ятати, що засновник української козацької держави та його наступники жили в епоху, коли українська сторона не полишала мрії про конфедеративну державу з

⁷ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Т.24. – Санкт-Петербург, 1893. – С.854.

⁸ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.2. – Москва, 1981. – С.28.

⁹ Грушевський М. На українські теми... – С.5.

більш-менш рівними правами (у Московії це бачилося по-іншому). Тож зраду тогочасних українських очільників можливо хоча б пояснювати в цьому сенсі. А що ж творилося в подібному плані у самій метрополії? Можна навести кілька прикладів у руслі порушеного питання.

Звернімося хоча б до часів правління не менш визначної особи, ніж її попередник Петро I – Катерини II, та процесу зайняття нею імператорського престолу. Як відомо, це був класичний державний переворот. 28 червня 1762 р. майбутня імператриця таємно виїхала з Петергофа, де перебував двір її чоловіка Петра III, до Петербурга, коли гвардійці на чолі з братами Орловими вже підняли бунт. Змовникам допоміг і командир Ізмайловського полку, майбутній гетьман К.Розумовський. Війська вийшли на вулиці міста і вітали Катерину, супроводжували коляску, коли вона їхала до Казанського собору, де відбулися молебень і присяга на вірність новій государині. Після цього рушили на Петергоф, законного імператора було заарештовано, він зрікся престолу, а пізніше помер за загадкових обставин¹⁰. Ну й що, імідж «Великої» хоча б у наукових працях постраждав? Аж ніяк.

Ще один приклад із життя імперії часів абсолютизму. Ідеться про імператора Миколу I – звичайно, особи досить несимпатичної, але цілком легітимної щодо зайняття престолу. Його присяга була призначена на 14 грудня 1825 р., але проти цього виступили «діти 1812-го року» – декабристи. В їхніх планах зміни влади розглядалося навіть питання вбивства нового государя-імператора. Як відомо, повсталі зазнали повного краху, їхніх лідерів було страчено, а у сибірське заслання вирушили понад 120 осіб, серед них аристократи з найвищих прошарків суспільства, представники військової еліти¹¹.

Лише тогочасна правляча верхівка осудила дану акцію, направлену на відсторонення від влади верховного представника законної влади. В якійсь мірі їх можна зрозуміти, адже це був прямий та жорстокий виклик режиму – абсолютно легітимному в той історичний момент. Але з погляду російської, а пізніше радянської, свідомості ніякої зради не було: благородство і сміливість декабристів підкреслювалися й підкреслюються скрізь та завжди – адже вони боролися за «народне щастя». Але з позицій формальної «історичної правди» це не зовсім так – відбувся прямий виклик законній владі, на котрій вона швидко й жорстко відреагувала. Але ж у цьому розумінні й І.Мазепа, порівнюючи з прагненнями декабристів, теж хотів досягнути «благоденства» (звичайно, з урахуванням власних інтересів), але не для всіх підданих імперії, а лише для свого народу.

Список подібних «зрад» можна було б продовжити і далі (зречення Миколи II і роль у цьому російської світської та військової еліти, Й.Сталін і «старі більшовики», М.Хрущов і Л.Брежнев тощо). Але в усіх випадках, як і у мазепинському, спрацьовувала одна закономірність: переміг – герой, програв – зрадник. В.Коротич відзначав:

«Кожен поворот колеса Фортуни, кожна зміна влади в будь-якій державі безжально перемішує шари населення. Кожен державний переустрій перевищує іконостаси на свій вибір, і Україна,

¹⁰ Нариси історії Росії. – К., 2007. – С.433–434.

¹¹ Там само. – С.458–461.

пройшовши за чверть тисячоліття крізь гетьманство, самодержав'я та радянську владу, так надивилася на святих і мучеників несумісних релігій, що іноді починає їх плутати. Узагалі, яку б із тем, запропонованих ювілеями, не зачепи – скрізь є про що задуматися»¹².

Але досить часто поряд зі «зрадою» фігурує таке поняття, як «донос», на якому ми також тут зупинимось, адже це має безпосереднє відношення й до теми діянь І.Мазепи на останньому етапі його життя. Тут уже слід удатися й до цитування окремих повідомлень таких «доброзичливців», звертаючи також увагу на історично-географічні терміни тих часів стосовно сучасних українських земель.

Для початку слід нагадати, що потрібно розуміти під цим поняттям (хоча воно, звичайно, для усіх цілком зрозуміле): «Донос – означає повідомлення приватної особи належній владі про скоєний кимсь злочин із метою викликати судове розслідування»¹³. Або ж: «Донос – довод на когось, не скарга на себе, а оголошення про якісь незаконні вчинки іншого, обмовлення»¹⁴. У даний час вони вже систематизовані, поряд з іншими документами цієї доби¹⁵.

Почнімо з пасквіля 1691 р., у котрому невідомий доповідач характеризував цього

«злага и прелеснаго давного губителя христіанскаго Мазепы, гетмана нынешняго, которой през сего людей наших подольских, русских и вольных в очах емля бусурман продавал, церкви наши благочестивые, оклады и наряды здирая, туркам серебро продавал».

Тут під «руськими людьми» слід розуміти населення підкарпатських областей, що перебували під польською владою. А стосовно розорення православних церков узагалі наявна повна нісенітниця – достеменно відомо, що І.Мазепа був видним вельможею-меценатом: на його рахунок 12 побудованих і ще 20 відремонтованих церков (ряд будівель Києво-Печерської Лаври, церква Вознесіння в Переяславі; на його замовлення було виготовлено срібну плиту для церкви Гробу Господнього в Єрусалимі). Саме за його правління Київський колегіум одержав високий статус академії (1701 р.). На потреби церкви він жертвував чималі кошти. Тож він зовсім не вписувався в коло «пташенят» Петра I з їхнім армійським стилем взаємовідносин та грубими розвагами¹⁶. Мабуть, десь із Підкарпаття був і сам «доброзичливець», який указував на своє тогочасне підпорядкування «Короне польской» і безпідставно звинувачував гетьмана у його церковних справах (вірогідно, не маючи достатньої інформації).

Одна із тогочасних назв країни знаходиться у зізнанні Д.Апостола після його переходу від гетьмана на російський бік:

«До Лещинскаго послан слуга Мазепин з Бахмачева с листами короля шведскаго и его ж, зменника Мазепы [...] жебы все тамошніе

¹² Коротич В. Верхний слой // Жылы-былы-ели-пили. – Х., 2005. – С.232.

¹³ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Т.21. – С.26.

¹⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – С.468.

¹⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С.365–411.

¹⁶ Курукин И.В. Образы и трагедия гетмана Мазепы // Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. – Санкт-Петербург, 2008. – С.197.

остановивши интереса, яко найпильней поспешили сюда в Украину; а контистенці ему, кгда бы прибыл, назначено в полках Переяславском, Киевском и Нежинском».

Звичайно, у географічному плані тут ідеться про дніпровське Лівобережжя, але українська назва використовується у даному зізнанні й далі:

«Привиліє тое мает себе выраженъе увеняющее Украину вольностями, як в короне польской, так и в Великом князстве Литовском, жебы такими ж правами Украина щитилася и зоставала, и там же доложено, абы вседы по всей Украине тот привилій был читан, а сеймом дальним який потребовати б мела Украина по сконченъю войны, на все позволить обещано. В листе помянутых канцлера и подканцлерого подякованъе до него ж, Мазепы, за одзов той, который от писал до кроля, поддаючи Украину под их власть, и всяких прав и вольностей, о що тілко мели б потребовати Украина и все Войско Запорожское, нечего не отмовити обещано».

Тож, окрім постійного вживання «української» назви, впливає ще одне – розвінчується твердження багатьох дослідників, що лише Петро I обіцяв майбутні вольності лояльним до нього місцевим мешканцям, а І.Мазепа – ні (мабуть, це все ж було зроблено ним, проте запізно).

Але найбільше доносів поступало від В.Кочубея та І.Іскри. І це було в першу чергу не через великий проросійський патріотизм, а з цілком земних причин. Перший із них у вересні 1707 р. разом із дружиною скаржився ієромонахові Севського монастиря Никанорові: «Хотел он, гетман, их родную, и свою крестную, дочь взять за себя замуж, и они, де, гетман тое их дочь, зазав к себе в гости, изнасиловал блудом». І далі: «Гетман, де, Иван Степанович Мазепа, хочет великому государю изменить и отложитьца к ляхам; и Московскому государству учинить пакость великую, пленити Украину, государевы городь». Та не слід забувати і про честолюбні плани на гетьманство цього «шановного сімейства», заради реалізації котрих вони могли піти на наклеп. А з іншого боку, за свідченнями на допиті 19 квітня 1708 р. І.Іскри, прибічники І.Мазепи зруйнували його садибу. Як аналогію для такої причини ненависті можна вказати хоча б на знищення на Полтавщині майна І.Вишневецького, після чого він став «національним героєм Польщі», воюючи з особливою жорстокістю проти своїх земляків¹⁷.

Про бажання гетьмана прийняти польський бік В.Кочубей сигналізував через Петра Яценка (чи Яковлева): «Гетман Иван Степанович, меет согласіє с королем Станиславом и хочет изменить вашему царскому величеству и поддаться зо всею Малою Руссією» (ще одне найменування тогочасної України). Про відхід від царя Петра обидва вищеназвані «антигерої» повідомляли його через охтирського полковника Федора Осипова:

«А мимошедшій сей Филипов пост, совокупишися с полками своими, и откривши змеиническую злобу, хотел идти войною на его, великого государя вотчину, на великоросійскіє городы [...] А буде с Киева ево с полками выпустить, или полки его упредять в Белую Церговъ, и тогда уже ему нечего не ученить, кроме что всякой

¹⁷ Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький: Спроба реабілітації. – Л., 2008. – С.179.

беды от него сподеваться, для того, что с обеих сторон Днепра великая сила с ным будет, паче же и ляхов к себе сподевается вскоре».

Слід відзначити, що обидва «доброзичливці» відчували зміну політичних орієнтирів гетьмана. Адже у жовтні 1707 р. він дійсно звертався до польського короля із пропозицією перейти на його бік, знищивши в Україні царські залоги і зробивши в них «міст для шведів»¹⁸. Але таємні плани І.Мазепи до кінця вони так і не прорахували, не маючи й гадки про північний вектор, лише про західний, де планувалося створення конфедерації, у котрій Україна мала отримати права, аналогічні Великому князівству Литовському. Сам І.Мазепа одержав би Полоцьке та Вітебське воеводства, а до того ще й князівську титулатуру¹⁹. Хоча за титулами Іван Степанович тоді вже, вірогідно, «не ганявся»: окрім гетьманських регалій він мав найвищий російський орден Св. Андрія (другий із черги на цю нагороду), найвищу польську відзнаку – орден Білого орла, і, можливо, уже титул князя Св. Римської імперії²⁰. Та й у матеріальних статках «Бог його не зобидив» – володів 19 654 дворами в Україні та ще 4117 в південних повітах Росії (всього близько 100 000 душ), тобто був одним із найбільш заможних людей свого часу у цій частині Європи²¹.

Та не йметься генеральному судді й далі. У квітні 1708 р. під Вітебськом він повідомляє Петра I про начебто такі крамольні плани правителя України:

«А под Кіев идти мает король Станеслав зо всеми войсками польскими, при котором мают быти шведы: генерал Решелф з своею дивизією. А коли, мовит, я просил у великаго государя войска в помочь себе боронити Кіева и всее Украйны, теди отказал, же довлеет и вас, войск козацких, з войсками московскими в Кіеве и при вас будучими, а так в наступство короля Станеслава з войсками прійдется нам с ними соединитися».

Не забував у доносі й про свою дочку:

«В четверток, мая 28, приказавъ его милость, абы дочка моя, девица посватанная и звенчанная, прибыла к нему на Гончаровку у кумовство, для крещенія девчини жидовки (некоторіи поведають, же была уже и крещена). Там, меючи у себе дочку мою на обеде, говорил ей же: “Москва мает у крепкую работу взяти всю малоросийскую Украйну”».

У відношеннях між гетьманом і суддівським сімейством сам «чорт може ногу зламати» (то бідну дівчину івалтують, то запрошують кумою в заміську резиденцію...).

Чергуються історично-географічні найменування та конкретна інформація про «поганого» І.Мазепу в даному документі і далі:

¹⁸ Смолій В. Іван Мазепа. – С.394–395.

¹⁹ Там само.

²⁰ Мацків Т. Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах: 1687–1709. – К.; Полтава, 1995. – С.91–92.

²¹ Курукин И.В. Образы и трагедия гетмана Мазепы. – С.198.

«А так певное зо всех мер и неперименное есть намерение отложиться от великаго государя и соединиться Станиславу, для чего ждал и ждет з желанием упадку (от чого, Господи Боже, сохрани) на силы его царского пресветлаго величества, а приближения к Украйны Станислава, жебы могл малороссійский народ из войском латве з собою потягнути».

Далі ще один «цвях»: «Подозренія з давна зношеняси з бусурмань». А говорячи про дніпровське Лівобережжя іменує його «Задніпровською стороною».

Не забуває суддя також і про ситуацію в країні після Коломаку 1687 р., коли І.Мазепа якраз і став гетьманом:

«На Коломацкой раде соглашено было, абы малороссійские люде с великороссійскими людами между собою сватовством пріятељским и в пріязнъ свойства для стислейшой любви обязувалися; а тепері гетман через увесь час гетманства своего не тилко в обязательство свойства и пріязни стислой входити не допускает, але с прилучившейся оказіи малороссійским людам з великороссійскими свободно привитатися зазорствует, а в дом на хлеб и соль зазвати всецело не пуцает, кладучи о тое свій гнев и уразу гневливую, чрез що не тилко пріязни, але й знаемость малороссійским з великороссійскими не близкость до пріязне, но удаление и незнаемость умножается».

Із цього начебто випливає, що пообіцявши московським урядовцям всілякі поступки в етнічному відношенні (а якраз це І.Мазепі закидає цілий ряд сучасних дослідників), гетьман і не збирався виконувати їх у реальному житті.

Говорячи ж про «малоросійські» міста, зокрема про тогочасну столицю – Батурин, В.Кочубей відзначає, що він

«двадцать лет стоит без починки, и того ради валы около него всюда осунулися и обвалилися, взглядом чого и одного дня непріятељского наступства отсидетися невозможно. Якое о крепости нерадение для чого деется, могут тое благоразумние особы разсудити и уважити; а подварок свій Гончаровку (оставивши город) обнести велел знатным валом для якоисъ неведомой причины».

Та, як показали археологічні роботи в тогочасній гетьманській столиці, проведені протягом багатьох сезонів, а також кореляція їх результатів із даними писемних джерел, таке твердження було явною неправдою²². Будівельні роботи на Гончарівці – заміській резиденції І.Мазепи – на момент загибелі міста перебували десь у середній фазі реалізації: окрім палацу було збудовано лише пару флігелів для слуг гетьмана, а укріплення обмежувалися лише земляними основами для валів без будь-яких дерев'яних конструкцій. Сама ж фортифікація міста утримувалася належним чином, а гетьманський двір дуже нагадував варшавську резиденцію польських королів.

«Польський слід» для В.Кочубея у його дописах був основним. Так, 7 вересня 1707 р. він зафіксував прибуття до Батурина зі Львова міщанина Русеновича,

²² Батуринська старовина. – К., 2008. – С.39–176.

який привіз спеціального листа: «Правда (мовит) на дорозе к Заславлю реведовали мене москале, але я штучне оные листы схоронил и в целости до рук его милости довелз». У цьому листі коронний гетьман Сенявський запитував, «що на Украине деется, а особливе, чи склоннии к нам, поляком, козаки, чили ни. [...] Яблоновский, воевода руский, передався до шведа, тое бывало частокротне говорит: «Маем добрую надею о Украине, же в ней найдуются шляхта, брати наши». У географічному плані Русь і Україна – це різні території (десь далеко на сході знаходиться ще й «Москва»). Ще одним каналом польсько-козацьких контактів була княгиня А.Дольська, якій І.Мазепа довіряв деякі свої задуми, зокрема клопотання перед королем Станіславом про «вольності» для всієї України і для Чернігівського князівства зокрема.

Не давали «спати спокійно» генеральному судді й матеріальні статки гетьмана: «А для чого ж бы тым великим скарбом гетману богатитися, а не отдать б его в казну монаршую для плату ратным людем, в Малороссии застающим? Нехай бы хотяй в том оказалось владение великаго государя над Малою Россією!».

Ще раз чернець вищезгаданого Севського монастиря виникає у квітні 1708 р. як посередник між очорнителями І.Мазепи та царською величністю: «Когда он будет в Москве, чтоб донес боярину Ивану Алексеевичу Мусину-Пушкину, что в Украине есть опасность от гетмана в неверности, и дабы на то было осмотрение».

Майже маніакальна антипольська позиція В.Кочубея у той же день – 21 квітня 1708 р. – була повторена і в новому посланні до Москви: «Яко говорил пан гетман своими устами, мне, Василию, «же быть нам под ляхами, бо если бы не хотелисмо им по доброй воле нашей поддаться, то оны нас завоюют, и конечно будем под ними». Ні про які антисуддівські позиції І.Мазепи тут ітися не може – адже він ділився з ним своїми сокровеними планами (після майже річного конфлікту через його доньку). Але той затявся:

«Так мы, того быти хотячого огня сердцами нашими утравившихся, прибегаем под крыла великаго милосердия его царскаго пресветлаго величества, покорственными душами нашими просячи, дабы учинен был благосердный монарший промысл, о ежебы напятому на Малороссию злу не приити в skutok. И то речь, рассуждения высокого требующая, же в листе певном написано, що король шведский, переправивши реку Одру, намерает идти до Днепра и за Днепр на Украину, которую одобравши и привернувши оную королю Станиславу, а скупивши до своей потути войска козацкие, идти з ними просто на Москву [...] тут при своих домах, в Украине [...] А если (уховай Боже!) не будет, вернаго на тое радетеля, то повонтпивати о удержаню и о целостности того Украинского края. Во всей Малороссии будучи народы не знают власти лядской [...] токо всемилосердейшій великий государь, премудро разсмотрительными своими промыслами, крепкое тому малоросійскому народу да сотворит заступление!».

Окрім відкритого підлабузництва у даному доносі вперше фіксується «шведський слід». Але це і не дивно – звичайно такий високопосадовець вже мав

інформацію про тогочасні явні наміри шведського короля у його протистоянні царю російському та участі в ньому української складової.

Та не лише письмово, а й усно В.Кочубей доносив на свого ворога Петрові І. Зокрема, це було зроблено під Вітебськом у квітні того ж 1708 р., коли в такому зверненні згадувалася ще й зрада гетьмана І.Брюховецького «в многих малороссійских городах» хоча в результаті все ж «малороссійській край под великодержавную его монаршую область подхилен зостал». Та і в наступному доносі підвладні цареві південні території названі «Малою Россією», а далі згадуються «малороссійськіє города».

Не обійшли «добрим словом» згадані співдоповідачі і генерального писаря П.Орлика, про що, зокрема, свідчив полковник І.Іскра під час допиту теж у квітні 1708 р.: «А ведает, де, у него, гетмана, все дела тайные Орлик». «Малороссійське» найменування зафіксоване і в записці В.Кочубея на нього, «коли Серко з запорожцями, для запалу внутрнего в Малой Россіи огня, вышол было з Низу в городы полку Полтавскаго», але далі, буквально через рядок, продовжуючи розмову про згаданого кошового отамана відзначає: «Кеды мели вцатися чрез него, Серка, смятенія и расколы межи народом Украиным». А ще далі по тексту згадується «весь край Украинскій».

Але саме квітень того року став особливо «врожайним» на доноси генерального судді на свого «шефа» – як у письмовій, так і в усній формі, як персонально, так і через різних осіб. Одним із таких «ширих» сигналів стали свідчення попа І.Святайла: «Кочубей, зело плакал, и говорил ему при жене своей, которая тоже плакала, что он не о чем ином, но о том, что чает, по измене гетманской, Украине быть под ляхами». Ну, прямо предтеча В.Кочубея – канцлера Миколи І, який на прохання земляків із Лівобережної України допомогти їм відповідав:

«Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший. Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують»²³.

Але для наших основних «героїв» у скаргах на І.Мазепу, як відомо, усе закінчилося досить трагічно: вони були схоплені, допитані, а потім страчені. Уже в кінці квітня 1708 р. у Смоленську І.Іскра свідчив, що «нікакой подсылки к нему от неприятеля не было, и ни за кем того не знает, а подушал его в том Кочубей, тому уже два года, наговоря ево, что он чинит с верности своей к царскому величеству» (за що й отримав «нагороду» у вигляді страти та конфіскації майна). Певною мірою його слова підтвердив і основний донощик: «И потом Кочубей пред пыткой сказал, что “он гетмана написал и подал статьи и словесно доносил в измене, то все затеял ложь по злобе на него, гетмана”». Правда, такі «чистосердечні зізнання» супроводжувалися ударами батогом (по 5, 8, 10 – під час кожного допиту).

²³ *Субтельний О.* Україна: Історія. – К., 1991. – С.188–189.

Таким чином, можна зробити кілька висновків: на початку XVIII ст. абсолютно однаково використовувалися як «українські», так і «малоросійські» найменування не лише канцелярією пізніше опального гетьмана, але й іншими представниками козацької старшини. Окремі з них – зокрема горезвісні В.Кочубей та І.Искра – у першу чергу доносили на «шефа» із цілком меркантильних причин матеріального та політично амбіційного характеру. Не слід забувати при цьому і про «зовнішній фактор», який таки вплинув на позицію ініціатора такого вчинку: ще на початку 1691 р. думний московський дяк Є.Українець доручав генеральному писареві В.Кочубею наглядати за гетьманом²⁴. Політика звичайна для переважної більшості державних структур, і не лише середньовічних часів: «Довіряй, але перевіряй». Мабуть, аналогічні пропозиції робилися й іншим представникам тогочасного українського суспільства, але реально «відгукнулися» лише вищезгадані антигерої (не рахуючи кількох більш несистематичних «сигналів» з боку інших осіб). Говорячи про далекосяжні плани І.Мазепи, вони насамперед розглядалися в польсько-козацькому ключі, а козацько-шведський варіант виник безпосередньо в результаті воєнних перемог Карла XII (цей «шлях» гетьман зберігав у таємниці набагато ретельніше, ніж перший). У результаті дипломатичний хист та природний розум І.Мазепи призвів до фізичної страти його суперників, але глобальна історична ситуація у тогочасній Європі, і в першу чергу перемога в Полтавській битві, все ж у цілому позитивно сприяла становленню та розвитку Російської імперії та краху гетьманських надій.

У повній мірі можна погодитися із Т.Таїровою-Яковлевою, яка відзначає:

«Давно вже пора відмовитися від політичних анафем і проклять в адресу І.Мазепи та спробувати отримати урок із трагедій наших предків. Не треба слідувати пропагандистським штампам, котрі намагалися пояснити українсько-російський конфлікт початку XVIII ст. корисливістю одного “зрадника-гетьмана”. Треба набратися мужності й визнати, що інтереси й цілі молодій Російській імперії й ослабленій Гетьманщини були дуже різними. В якійсь мірі Україна стала заручницею геополітичних планів Росії. Петро намагався створити нову державу, котра як у військовому, так і в економічному плані могла б конкурувати з європейськими державами. Така політика була можлива лише за найжорстокішої централізації. Військова й економічна ситуація дозволяла провести об’єднання України та вирвати зі страшної прірви Руїни Правобережжя. Однак такі плани були принесені в жертву дипломатичній грі. Перед лицем шведського наступу Лівобережжя повинно було перетворитися у випалену землю, арену воєнних дій. Якраз ці два фактори, наряду з особистими образами, і спровокували І.Мазепу на спробу союзу з Карлом XII. Ще одним фактором був план ліквідації Гетьманщини і включення її в загальну структуру Російської імперії. Щоб не говорили про І.Мазепу, але йому був далеко не байдужий цей план, і не лише тому, що він не бажав міняти реальну владу гетьманської булави, на пустий титул князя. Йому було дійсно дороге те, що було часткою і його двадцятилітньої праці, інакше б він почив на лаврах свого вели-

²⁴ Хоткевич Г. Іван Мазепа. – С.115.

кого багатства. Правда полягала у тому, що багато зі старшини спокійно сприйняли перспективу перетворення в мирних російських дворян-поміщиків, ким вони і стали надалі»²⁵.

А от окремим із них – зокрема В.Кочубею та І.Іскрі – це зробити не вдалося. Та пізніше система все ж спрацювала:

«А вже найкраще з усіх царі московські нагородили потомство того, хто продав не ту чи іншу особу або організацію, а весь рідний край – предателя України Кочубея. І княжество, і графство, і тисячі десятин землі з рабами українськими мужиками на ній, і ліси, і поля, і всякі угодья – все посипалося. Дорогу річ купили царі московські, що так добре платили»²⁶.

Із вищевикладеного можливо зробити один основний висновок: тема далеко ще не вичерпана, а залучення нових джерел та використання порівняльного методу досліджень дозволяють реставрувати події тієї непростой епохи.

²⁵ Таурова-Яковлева Т. Мазепа. – Москва, 2007. – С.238–239.

²⁶ Хоткевич Г. Іван Мазепа. – С.138.

The theme of Ivan Mazepa's activity and his turn from Moscovian to Sweden's coat, Peter I reaction to this are notice attention in nowadays. Involving new sources, their estimation in general historical terms make it possible to supplement the available information on this difficult problem.

